

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χάνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΓΙΑΣ, Σπογγαλιευτικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΗΡΗ, Η ώρα της ανταλλαγής. Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακέλος της αιωνότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλισμοί» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομάδων Ενδύπων Καταδικασμένων Αγωνιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, Οι ενθυμήσεις του Μπαρμινού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σαγγάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασιάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούζικης, Μιχάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβανός, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργής, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

Πολυμέρης Βόγλης, Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967-1974, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2022

ΔΗΜΗΤΡΙΣ ΓΑΡΡΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.37437](https://doi.org/10.12681/mnimon.37437)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΑΡΡΗΣ Δ. (2024). Πολυμέρης Βόγλης, Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967-1974, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2022. *Μνήμων*, 39, 370–376. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37437>

λόγος, εθνικές ανησυχίες, κίνδυνος για τη φυλή αλλά και κοινωνική ηθική και πολιτική πολεμική αντανακλώνται μέσα από παραδείγματα από το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, κυρίως όμως από την περίοδο του μεσοπολέμου.

Ο Κωστής Γκοτσίνας κατορθώνει να ιστοριοποιήσει τις αξιολογικές κρίσεις που συνδέονται με το παρελθόν αλλά και το παρόν της χρήσης ψυχοδραστικών ουσιών, όσο επώδυνο και αν είναι αυτό το κοινωνικό ζήτημα. Οι εκτιμήσεις για το εύρος του πληθυσμού των τοξικομανών του μεσοπολέμου ποικίλλουν σημαντικά. Ωστόσο, το βιβλίο *Επί της ουσίας*, παρά το φαινομενικά εξειδικευμένο θέμα του, είναι ένα συνθετικό έργο κοινωνικής ιστορίας που αποτελεί επίτευγμα για τη νεότερη ελληνική ιστοριογραφία.

KATEPINA ΓΑΡΔΙΚΑ

Πολυμέρης Βόγλης, *Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967-1974*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2022, 269 σ.

Το τελευταίο βιβλίο του Πολυμέρη Βόγλη αποτελεί μια σημαντική ιστορική μονογραφία για ένα ολόκληρο ως σήμερα ανερευνήτο θέμα. Συνιστά μια διεισδυτική όσο και συστηματική μελέτη της δυναμικής αντιδικτατορικής αντίστασης, ένα έργο δύσκολο και σίγουρα όχι αυτονόητο. Το βιβλίο έρχεται να καλύψει ένα υπαρκτό ιστοριογραφικό κενό. Τα τελευταία χρόνια, με ιδιαίτερη πύκνωση την τελευταία δεκαετία, οι ιστορικοί έχουν αρχίσει να καταπιάνονται με πτυχές του αντιδικτατορικού αγώνα της περιόδου 1967-1974. Αψευδή μάρτυρα του αυξημένου ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος συνιστούν τόσο οι διδακτορικές διατριβές που έχουν εκπονηθεί για σχετικά θέματα, όσο και κάποιες μονογραφίες. Ωστόσο, στη συντριπτική τους πλειονότητα τα έργα αυτά ασχολούνται με το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα των ετών 1972-1973 και το Πολυτεχνείο ή εν γένει με τη συγκριτικά πιο μαζική αντίσταση της δεύτερης φάσης της δικτατορίας (ΕΜΕΠ, Κίνημα του Ναυτικού κ.ά.). Η δυναμική αντίσταση ενάντια στη χούντα, η αντιδικτατορική δράση που μετέλλε βίαια μέσα, είχε παραμείνει ερευνητικά αχαρτογράφητη, terra incognita ιστοριογραφικά. Όμως δεν είναι όλα τα ιστοριογραφικά κενά ίδια, στο μέτρο που καθένα εξ αυτών φέρει διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια, ορισμένα ιστοριογραφικά ζητήματα παραμένουν κενά και ανερευνήτα μέχρι να αποφασίσει κάποιος ιστορικός να τα ερευνήσει, ενώ άλλα παραμένουν τέτοια γιατί οι ιστορικοί τα αποφεύγουν και προτιμούν να μην τα «ακουμπούν». Τα θέματα της πρώτης κατηγορίας κάποτε καλύπτονται. Τα δεύτερα, ακριβώς λόγω της ακανθώδους και συχνά «δηλητηριασμένης» περιρρέουσας ατμόσφαιρας, δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι θα αποτελέσουν αντικείμενο ιστορικής πραγμάτευσης.

Γιατί όμως είναι δύσκολο το θέμα του Βόγλη; Τι σημαίνει «δύσκολο θέμα» για έναν ιστορικό; Παρακάτω εστιάζω σε τρεις συγκεκριμένες δυσκολίες της *Δυναμικής αντίστασης*. Η πρώτη και μεγαλύτερη δυσκολία έγκειται στο πέπλο σιωπής που έχει μεταπολιτευτικά καλύψει το ζήτημα της δυναμικής αντίστασης. Ο Βόγλης ιστοριοποιεί την πολιτική βία κατά της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967-1974, αυτήν που εύστοχα ονομάζει «δυναμική αντίσταση». Για τα δρώντα υποκείμενα αυτής της ιστορίας, η συγκεκριμένη μορφή αντίστασης αποτελεί εμπειρία που αρ-

θρώθηκε ανάμεσα σε δύο μεγάλες ιστορικές «μυλόπετρες», μια οπισθοβαρή και μια εμπροσθοβαρή, μια κληρονομημένη και μια «κληροδοτημένη»: τον Εμφύλιο και τη μεταπολιτευτική τρομοκρατία. Ο πρώτος επηρέασε για πολλούς, ιδίως για τους αριστερούς, την εμπειρία και τις αποφάσεις του τότε, ενώ η δεύτερη καθόρισε εν πολλοίς τη μνήμη, δηλαδή τη σιωπή του μετά. Εδώ είναι αναγκαία μια διευκρίνιση. Σε καμία περίπτωση δεν ισχυρίζομαι, ούτε βεβαίως και ο Βόγλης, πως υπάρχουν κατευθειάν νήματα, ευθείες καταγωγικές γραμμές από τον Εμφύλιο στη δυναμική αντιδικτατορική αντίσταση και από εκεί στις οργανώσεις του μεταπολιτευτικού αντάρτικου πόλης. Κατηγορηματικά όχι. Εκείνο όμως που υπάρχει είναι σκιές, ιστορικά βραχίδια προς υπέρβαση, τραύματα, σιωπές, αποσπασματικότητες. Σε μερίδα του μεταπολιτευτικού Τύπου απαντούσε κατά καιρούς μια άλλοτε ευθεία, άλλοτε έμμεση συσχέτιση των τρομοκρατικών οργανώσεων με μέλη των οργανώσεων της δυναμικής αντίστασης επί δικτατορίας. Οι δικωτικές Αρχές, Αστυνομία και Ασφάλεια, συχνά μετά από χτυπήματα της οργάνωσης «17 Νοέμβρη» λόγου χάρη, αναζητούσαν σε πρώην μέλη της δυναμικής αντίστασης τους υπόπτους. Κατά συνέπεια, άνθρωποι που συμμετείχαν στη δυναμική αντιδικτατορική αντίσταση στοχοποιήθηκαν εξοχολογητικά από τις μεταπολιτευτικές Αρχές και τον Τύπο, με αποτέλεσμα ακόμα και οι ίδιοι να προτιμούν την αποσιώπηση του παρελθόντος της αντιχουντικής τους πάλης. Ως εκ τούτου η αναμέτρηση με ένα θέμα που –άδικα και στρεβλά– κατέληξε ταμπού καθίσταται προκλητική και δυσπροσπέλαστη. Απαιτεί από τον ιστορικό εγρήγορση, επιπόνηση τρόπων διάρρηξης των σιωπών και διατυπώσεις χειρουργικής ακρίβειας.

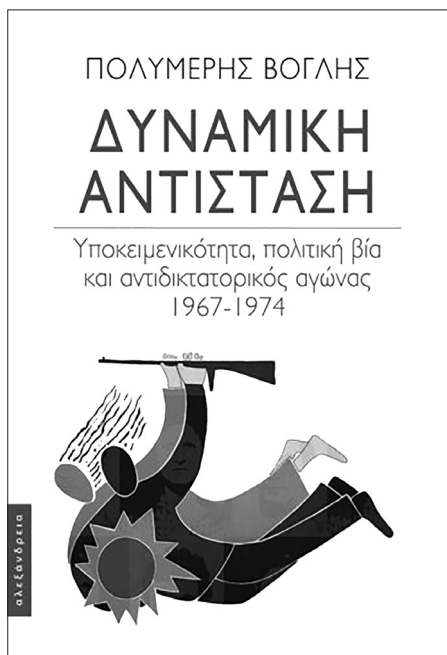
Η δεύτερη δυσκολία, συναρτημένη μερικώς με την πρώτη, είναι το γεγονός πως οι μάρτυρες, τα δρώντα υποκείμενα της ιστορίας, βρίσκονται ακόμα ως επί το πλείστον εν ζωή. Εν ολίγοις, οι άνθρωποι στους οποίους αναφέρεται το βιβλίο είναι εδώ, θα το διαβάσουν και θα το αντιπαραβάλλουν με τα βιώματα και τις μνήμες τους. Έτσι, έργα όπως αυτό του Βόγλη περνούν αναγκαστικά από διπλή κριτική κρησάρα. Πρώτον, από εκείνη των ομοτέχνων τους της ιστορικής κοινότητας και δεύτερον, αλλά όχι ήσσονος σημασίας, από εκείνη των μαρτύρων, των εν ζωή αληθινών πρωταγωνιστών της ιστορίας που εξιστορείται στο βιβλίο.

Μια τρίτη δυσκολία συνίσταται στο ανερεύνητο του θέματος. Η δυσκολία αυτή είναι διφυής και σχετίζεται πρώτον, με την απουσία δευτερογενούς βιβλιογραφίας, πλην ολιγάριθμων μαρτυριών που γράφτηκαν αργότερα από ανθρώπους που μετείχαν σε οργανώσεις της δυναμικής αντίστασης, και δεύτερον, με την απουσία πεπατημένης ερευνητικής μανιέρας. Τούτων δοθέντων, ο ιστορικός αφενός υποχρεούται σε μεγάλο βαθμό να κατασκευάσει ο ίδιος τις πηγές του –ο Βόγλης πραγματοποίησε δεκατέσσερις προφορικές συνεντεύξεις με μέλη οργανώσεων της δυναμικής αντίστασης– και αφετέρου να στοχαστεί πάνω στους τρόπους πραγμάτευσης του υλικού και αποτύπωσης ερμηνιών, υποθέσεων και συμπερασμάτων.

Στη συνέχεια, μετά την απαρίθμηση των δυσκολιών και προτού περάσουμε στην επισήμανση των συμβολών της μελέτης αλλά και των όποιων ανοιχτών ερωτημάτων για μελλοντικές ερευνητικές απόπειρες, θα προβάω σε μια κατά το δυνατόν πυκνή και ευσύνοπτη περιδιάβαση των τεσσάρων κεφαλαίων του βιβλίου, ούτως ώστε να καταστεί σαφές τόσο η πραγματολογία όσο και η μεθοδολογία, μέσω της οποίας ο Βόγλης προσεγγίζει και ιστορεί το θέμα του.

Το κυρίως μέρος του βιβλίου απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια, τα οποία παρακολουθούν τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των ανθρώπων που συμμετείχαν στη δυναμική αντιδικτατορική αντίσταση από τις πρώτες μνήμες και εμπειρίες πολιτικοποίησης, στις δεκαετίες 1940 και 1950 αντίστοιχα, έως τις δίκες και τις καταδίκες τους στα χουντικά στρατοδικεία μετά τη σύλληψή τους. Το πρώτο κεφάλαιο επιγράφεται: «Στη σκιά του εμφυλίου πολέμου» και αφορά εξ ολοκλήρου σε καταστάσεις που διαδραματίστηκαν πριν το πραξικόπημα. Στα υποκεφάλαιά του ο Βόγλης εστιάζει στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και αναδεικνύει τις τροπικότητες και τις οδούς της πολιτισμικής και πολιτικής συγκρότησης (formation) των υποκειμένων που μετά το 1967 επρόκειτο να στελεχώσουν τη δυναμική αντίσταση. Αξιοποιώντας τις προφορικές μαρτυρίες, κατασκευάζει ένα μωσαϊκό, εντός του οποίου συνυπάρχουν οι οικογενειακές μνήμες από τις πολιτικές διώξεις του Εμφυλίου, τα σχολικά χρόνια στο υπερσυντηρητικό και αυταρχικό σχολείο του μετεμφυλιακού («ελληνοχριστιανισμού») αλλά και τα πρώτα εξωσχολικά ερεθίσματα και διαβάσματα· εντός αυτού του σκηνικού ξεκίνησε δειλά-δειλά να εκφράζεται η δημόσια κοινωνικότητα του μεταπολεμικά διακριτού πολιτικού υποκειμένου της νεολαίας. Ταυτόχρονα, οι μαζικές διαδηλώσεις για το Κυπριακό τη δεκαετία του 1950 και οι ιδεολογικοί μετασχηματισμοί που προκαλούσαν (αντιβρετανισμός, αντιαμερικανισμός, αντιμπεριαλισμός) καθώς και, λίγα χρόνια αργότερα, στην αυγή της δεκαετίας του 1960, οι κινητοποιήσεις για το 1-1-4 και το 15% για την παιδεία συνιστούν συγκροτητικές στιγμές για την πολιτική υποκειμενικότητα πολλών μετέπειτα αντιστασιακών. Οι 70 μέρες μαχητικών διαδηλώσεων κατά τα Ιουλιανά του 1965 με το νέο στοιχείο της συγκρουσιακότητας (όχι πια αναπάντητη η αστυνομική βία) και η σταδιακά αναπτυσσόμενη εξ αριστερών κριτική προς την ΕΔΑ και τη Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη στάθηκαν μείζονες διαμορφωτικοί κόμβοι για το σύμπαν της Νέας Αριστεράς, στελέχη και μέλη της οποίας κατείχαν σημαντική θέση στη δυναμική αντίσταση.

Το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Η καμπή», θα μπορούσε εναλλακτικά να φέρει τον τίτλο «Η στιγμή του πραξικοπήματος, η αρχική μαζική καταστολή και το πανόραμα των οργανώσεων της δυναμικής αντιδικτατορικής αντίστασης». Εδώ ο συγγραφέας, αξιοποιώντας πολύ λιγότερο, σε σύγκριση με τα υπόλοιπα κεφάλαια, προφορικές μαρτυρίες και περισσότερο αρχεία και βιβλιογραφία, αναδεικνύει αρχικά το στοιχείο της συνέχειας στις πολιτικές ελέγχου, χειραγώγησης και δίωξης που μετέληθε το καθεστώς των συνταγματαρχών, καθώς υποστηρίζει ότι «το αρχείο των τεχνικών πολιτικού αυταρχισμού και κρατικής βίας» συγκροτείται ήδη από τον μεσοπόλεμο και μετά και αξιοποιείται στον υπέρτατο βαθμό από την 21η Απριλίου. Επιπλέον, ο Βόγλης, συζητώντας την αδρανοποίηση και την παθητικότητα της πλειονότητας της κοινωνίας, περιγράφει λεπτομερώς τον πολυπλόκαμο κατασταλτικό μηχανισμό του καθεστώτος για καλλιέργεια και διάχυση φόβου. Στη συνέχεια στρέφει τον φακό του στον αντιδικτατορικό χώρο και παρουσιάζει τις οργανώσεις του σε δύο στάδια: στο πρώτο εστιάζει στις αντιδικτατορικές οργανώσεις της παραδοσιακής Αριστεράς (ΚΚΕ, ΚΚΕ Εσωτερικού), του Κέντρου και των δημοκρατικών αξιωματικών του Στρατού, και εκθέτει τη στάση και τις όχι πάντα γραμμικές αντιλήψεις αυτών απέναντι στη δυναμική αντίσταση· στο δεύτερο στάδιο η έμφαση τοποθετείται στον πολυσυλλεκτικό αστερισμό των οργανώσεων δυναμικής αντίστασης της

επαναστατικής Αριστεράς. Ίσως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο στο κεφάλαιο αυτό προσδιορίζεται στον φωτισμό των συζητήσεων που εκτυλίσσονταν εντός του αντιδικτατορικού χώρου και μεταξύ των οργανώσεων σχετικά με τις ενδεδειγμένες στρατηγικές και τακτικές της δυναμικής αντίστασης.

Το τρίτο κεφάλαιο, ομώνυμο με τον τίτλο του βιβλίου, αποτελεί το «κυρίως πιάτο» της μελέτης και μετατοπίζει πλέον την οπτική στη σκοπιά των μελών των οργανώσεων. Εδώ οι προφορικές μαρτυρίες αξιοποιούνται στο έπακρο και υποδειγματικά. Από τη βίωση του πραξικοπήματος ως βιογραφικής καμπής και ριζικού ορόσημου στη ζωή των αγωνιστών ως την εξέταση των κινήτρων που τους ώθησαν σε ενεργή συμμετοχή στην αντίσταση, ο Βόγλης ανατέμνει τα υπαρξιακά συχνά διλήμματα και τις πρακτικές δυσκολίες που

συνεπαγόταν η νέα συνθήκη της παρανομίας. Παράλληλα, μέσα από τη συνεξέταση των μαρτυριών περιγράφει τους τρόπους και τα χαρακτηριστικά της ένταξης σε αντιδικτατορικές οργανώσεις αλλά και το νέο, πιο οριζόντιο και χαλαρό σε σχέση με το παρελθόν, μοντέλο στράτευσης που κυριαρχούσε σε αυτές. Έπειτα, επικεντρώνεται στην αναζήτηση των λόγων που οδήγησαν τους συγκεκριμένους αγωνιστές να επιλέξουν τη δυναμική αντίσταση. Ανάμεσα σε ένα ευρύ φάσμα αιτιών ξεχωρίζουν η προτεραιότητα της δράσης και των υποκειμενικών συνθηκών ως τα στοιχεία εκείνα που θα επιτάχυναν τη μαζικοποίηση του αντιδικτατορικού αγώνα, καθώς και η υπερηφάνεια που αντλούσε το υποκείμενο εκλαμβάνοντας εαυτόν ως έμπρακτα και εμπρόθετα δρώντα κατά της δικτατορίας. Πλάι σε αυτά αναψηλαφίζει το ζήτημα της νομιμοποίησης – νοηματικής πλαισίωσης στην επιλογή της πολιτικής βίας. Εκεί, με καθοριστικό τον ρόλο του αναστοχασμού της εμπειρίας, κατά τις μετέπειτα δεκαετίες, αναδεικνύεται ως κομβικής σημασίας αφενός η μη διάσχιση «του κατωφλιού του αίματος» και αφετέρου η εμφαση στα μέτρα και τις προφυλάξεις που λαμβάνονταν για την αποφυγή αθώων θυμάτων κατά την τοποθέτηση και πυροδότηση των εκρηκτικών μηχανισμών. Έχοντας φωτίσει εναργώς όλα τα παραπάνω, στη συνέχεια εξιστορεί ορισμένες από τις σημαντικότερες ενέργειες της δυναμικής αντιδικτατορικής αντίστασης (την απόπειρα του Παναγιούλη κατά του δικτάτορα, την τραγική ιστορία Τσικουρή-Αντζελόνι στην αμερικάνικη πρεσβεία, την αυτοπυρπόληση του Κ. Γεωργιάκη στη Γένοβα κ.ά.) με διπλή συνδυαστική σκοπιά, αφενός βάσει της βιβλιογραφίας και των αρχείων, και αφετέρου μέσω των προφορικών μαρτυριών των πληροφορητών του.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του κυρίως μέρους ο Βόγλης κάνει λόγο για το τέλος της δράσης των οργανώσεων της δυναμικής αντιδικτατορικής αντίστασης, το οποίο σχεδόν πάντα ερχόταν με τη σύλληψη της πλειονότητας των μελών τους. Όπως σημειώνει, έως το 1970 ο κόσμος της δυναμικής αντίστασης είχε δεχθεί καίρια και ανεπίστρεπτα πλήγματα από τις δικωτικές Αρχές της δικτατορίας, τα οποία στην ουσία σηματοδότησαν την απίσχναση έως και εξαέρωσή του. Μετά τη σύλληψη ακολουθούσε η ανάκριση και τα βασανιστήρια. Στο οικείο υποκεφάλαιο ο συγγραφέας, πέρα από λεπτομερή περιγραφή των μεθόδων βασανισμού αλλά και την ανάδειξη της διελκυστίνδας ευαλωτότητας-αντίστασης του βασανιζόμενου υποκειμένου, διαπιστώνει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διάσταση ανάμεσα στις γραπτές μαρτυρίες βασανισθέντων και βασανισθειών της δεκαετίας του 1970 και στις πολύ πιο πρόσφατες προφορικές μαρτυρίες. Οι γραπτές μαρτυρίες του τότε εστίαζαν περισσότερο στον σωματικό πόνο, σε αντίθεση με τις μεταγενέστερες προφορικές που δίνουν κυρίως έμφαση στις ψυχολογικές επιπτώσεις (παραισθήσεις κ.ά.). Η διαφορά αυτή αναμφίβολα σχετίζεται με την πολυδιάστατη λειτουργία της μαρτυρίας του τότε, η οποία, εκτός των άλλων, αποσκοπούσε στο να αποδείξει ότι τα βασανιστήρια όντως συνέβαιναν· μορφή μαρτυρίας εγγύτερα στη δικαστική έννοια του όρου. Οι δίκες στα χουντικά στρατοδικεία με την επιβολή εξοντωτικών ποινών στους αγωνιστές και η κατάληξη στις φυλακές έκλειναν τον κύκλο της αντίστασης της πρώτης περιόδου πριν την εμφάνιση και δράση του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος.

Ως προς τις συμβολές του βιβλίου, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις: πρώτον, ο φωτισμός του αγνοημένου θέματος, η στέρεα γνώση δηλαδή που μας προσφέρει για τη συγκεκριμένη, ανερευνήτη μορφή αντιδικτατορικής δράσης αλλά και για την υποερευνημένη περίοδο της δικτατορίας, πριν την ανάπτυξη του μαζικού αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, δηλαδή για τους ανθρώπους εκείνους που μπόηκαν στην αντίσταση όταν «ήθελε ακόμη πολύ φως να ξημερώσει».

Μια δεύτερη αρετή που διατρέχει και συνέχει το βιβλίο, είναι η στιβαρή θεωρητική σκευή. Ο συγγραφέας στην Εισαγωγή επεξηγεί και συζητά ιστορικά τις τρεις αναλυτικές του έννοιες, την πολιτική βία, την αντίσταση και την υποκειμενικότητα. Ως κεντρικό ερώτημα θέτει τη διερεύνηση των τρόπων, μέσω των οποίων συγκροτήθηκε το πολυσχιδές συλλογικό υποκείμενο της δυναμικής αντίστασης. Το πιο εύγλωττο παράδειγμα που αναδεικνύει πώς η θεωρία θωρακίζει την πραγματικότητα και εμπλουτίζει την κατανόηση εκλεπτύνοντας τις οπτικές, προσδιορίζεται στο εργαλείο της υποκειμενικότητας. Η έμφαση του Βόγλη τοποθετείται πρωτίστως στην υποκειμενικότητα των μελών των οργανώσεων δυναμικής αντίστασης και δευτερευόντως στις οργανώσεις. Η μέριμνα για την ανασύσταση της υποκειμενικότητας των αντιδικτατορικών αγωνιστών και αγωνιστριών αποτυπώνεται και στη διάρθρωση των κεφαλαίων, όπως σημειώθηκε αναλυτικότερα στις προηγούμενες παραγράφους. Η εκτύλιξη του αφηγηματικού νήματος εκκινεί από τις πρώτες εμπειρίες πολιτικοποίησης και ριζοσπαστικοποίησής τους, κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Με άλλα λόγια, το χρονικό άνυσμα του βιβλίου δεν περιορίζεται αυστηρά στο διάστημα 1967-1974, αλλά αναζητά και τη διαμόρφωση, την προϊστορία των μελών, αφού, όπως ο ίδιος ο Βόγλης σημειώνει, «Η υποκειμενικότητα της αντιδικτατορικής αντίστασης ήταν νέα αλλά είχε και παρελθόν». Ανασυγχροτεί

έτσι τη βιογραφική διαδρομή όσων μετείχαν στη δυναμική αντίσταση μέσα από τη διπλή σκοπιά εμπειρίας και μνήμης· πώς αντιλαμβάνονταν και νοηματοδοτούσαν τη δράση τους τότε και πώς μεταπλάστηκε αυτή, μετέπειτα, μνημονικά. Επί παραδείγματι, στο κεφάλαιο για τη βία του καθεστώτος προβαίνει σε λεπτογραφική ύφανση θεωρητικών συμβολών περί βασανιστηρίων και τραύματος με τις προφορικές και γραπτές μαρτυρίες των βασανισθέντων, κατορθώνοντας να αναδείξει αφενός πώς τα βασανιστήρια αποσκοπούσαν στον θρυμματισμό της υποκειμενικότητας των αγωνιστών με την απόσπαση ομολογίας, και αφετέρου πώς μπορούσε μετά η στιγμή της απολογίας στα χουντικά στρατοδικεία να λειτουργήσει ως επανορθωτική διαδικασία ανασυγκρότησης και ανάκτησης της ταυτότητας του αντιδικτατορικού αγωνιστή.

Μια τρίτη συμβολή έγκειται στον τρόπο που εντάσσει τον αντιδικτατορικό αγώνα στο ευρωπαϊκό και διεθνές συγκείμενο της μακράς δεκαετίας του 1960. Σκιαγραφεί τη διαρκή κινητικότητα του αντιδικτατορικού χώρου με την κυκλοφορία ανθρώπων, ιδεών και υλικών μέσα από την ανασύνθεση δικτύων, επαφών, σχέσεων και ταξιδιών. Παρουσιάζει την αντιδικτατορική δράση στο εσωτερικό της χώρας και αυτήν στο εξωτερικό όχι ως δύο διακριτούς, στεγανοποιημένους κόσμους, αλλά ως σχέση με αμοιβαία εξάρτηση και αλληλεπίδραση. Στο υποκεφάλαιο «Οι μέσα και οι έξω» χαρτογραφεί το σύνθετο ευρωπαϊκό διαμεθοριακό σύμπαν, εντός του οποίου καλούνταν να δράσουν οι αντιδικτατορικές οργανώσεις, με συναρπαστικές και ριψοκίνδυνες διασχίσεις συνόρων, με εκδόσεις κειμένων κατευθειάν από το εξεγερσιακό κλίμα των sixties, όπως του Μαρκούζε, του Φανόν και της Άρεντ, αναδεικνύοντας έτσι το διαπερατό πολύπτυχο της αλληλεξάρτησης και ανατροφοδότησης των μέσα και των έξω.

Αναφορικά με τα ζητήματα εκείνα που παραμένουν τρόπον τινά ανοιχτά και επιδέχονται περαιτέρω έρευνας, θα μπορούσαμε να επισημάσουμε δύο: πρώτον, στο βιβλίο του Βόγλη, αλλού εντονότερα και αλλού ηπιότερα, εντοπίζεται μια ποσοτική υπεροχή και αυξημένη εστίαση στη δράση των οργανώσεων της Αριστεράς, παραδοσιακής και επαναστατικής, σε βάρος εκείνων του Κέντρου. Ενώ είναι ρητά ειπωμένο πως οι αντιστασιακοί με κεντρικές πολιτικές καταβολές, μη φέροντας οι ίδιοι το βάρος της ήττας του Εμφυλίου πολέμου, είχαν, συγκριτικά με τους αριστερούς, μεγαλύτερη «ευκολία» στο να περάσουν σε δυναμικότερες μορφές αντίστασης και κεντρικές και κεντροαριστερές οργανώσεις παρουσίασαν εξαιρετικά πλούσια δράση στην τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών. Με τα παραπάνω σε καμία περίπτωση δεν υπαινίσσομαι ότι ο συγγραφέας υποτιμά ή παραγνωρίζει τη συμβολή του Κέντρου στη δυναμική αντίσταση. Με έναν τρόπο αφήνει όμως χώρο σε περαιτέρω μελλοντική έρευνα, η οποία θα εστιάζει περισσότερο στις κεντρικές και κεντροαριστερές οργανώσεις. Ένα δεύτερο ζήτημα που χρήζει πιθανώς περισσότερης έρευνας είναι ο φωτισμός των τρόπων που η δυναμική αντιδικτατορική δράση προσλήφθηκε και ενδεχομένως επηρέασε τους νεότερους ηλικιακά αγωνιστές του μαζικού αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος της δεύτερης περιόδου της αντίστασης. Με άλλα λόγια, το αποτύπωμα και η παρακαταθήκη της δράσης μελών και στελεχών της δυναμικής αντίστασης την περίοδο της δικτατορίας, κατά την κορύφωση του αντιδικτατορικού αγώνα το 1973, μπορεί μελλοντικά να συζητηθεί και, ει δυνατόν, να

ερευνηθεί περισσότερο. Σε κάθε περίπτωση το βιβλίο του Βόγλη είναι σημαντικό για τη σύγχρονη ιστορία, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς ότι εγκαινιάζει την ακαδημαϊκή συζήτηση ενόψει της διπλής πεντηκονταετούς επετείου, Πολυτεχνείου και Μεταπολίτευσης, κατά τα έτη 2023 και 2024.

Καταληκτικά, ας σημειωθεί η σπουδαιότερη κατά τη γνώμη μου συνεισφορά της *Δυναμικής αντίστασης*. Ο Βόγλης με το έργο αυτό προβαίνει σε μια συνηγορία για τη σύγχρονη ιστορία. Αποδεικνύει πως ο ιστορικός προσεκτικά, με τα εργαλεία της επιστημονικής του πειθαρχίας, μπορεί να κινηθεί ανάμεσα στις σιωπές και ως έναν βαθμό να τις διαρρήξει. Αναδεικνύει πόσο η μνήμη της ιστορίας της δυναμικής αντιδικτατορικής αντίστασης είναι ένα κινούμενο και ζωντανό παλίμψηστο. Πριν από 20 και πλέον χρόνια, ο Αντώνης Λιάκος έγραφε για την «γραφή της ιστορίας ως την επιστροφή του απωθημένου». Ο Βόγλης αποδίδει φωνή και ανασυγκροτεί με σοβαρότητα την ιστορία όχι ακριβώς αυτών που δεν είχαν φωνή, αλλά εκείνων που, στον ρου των δεκαετιών της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, υποχρεώθηκαν σε μια απόθεση που έμοιαζε με φίμωση, εξαιτίας στοχοποίησης και συκοφαντιών. Δεν είναι ρεβάνς το βιβλίο. Υπηρετεί όμως ένα –με την ευρεία έννοια– πολιτικό πρόταγμα, την αναμέτρηση με τις κατά Πασερίνη («πληγές της μνήμης») ως στοχαστική άσκηση κατανόησης και σεβασμού, μια δύναμη λυτρωτική και απελευθερωτική εμπειρία για μια κοινωνία. Ο Βόγλης απευθύνει μια τολμηρή χειρονομία συζήτησης. Είθε να δεξιωθεί.

ΔΗΜΗΤΡΙΣ ΓΑΡΡΗΣ

Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε; Ιστορική κουλτούρα, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση*, Αθήνα, Ασίνη, 2021, 271 σ.

Πώς διαμορφώνεται η αίσθηση που έχουμε για το παρελθόν; Πώς διαμορφώνεται η αντίληψή μας για ιστορικές περιόδους και γεγονότα που δεν έχουμε βιώσει ούτε έχουμε διδαχτεί; Ποιος είναι ο ρόλος των θραυσμάτων του παρελθόντος, που βρίσκονται παντού γύρω μας στον δημόσιο χώρο, και ποιος ο ρόλος του σχολείου σε αυτή τη διαδικασία;

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως το παρελθόν μάς περιβάλλει και οι τρόποι με τους οποίους σχετιζόμαστε μαζί του, παίρνουν ποικίλες μορφές· εξελίσσονται συνεχώς, απηχούν και διαμορφώνουν την ιστορική κουλτούρα της εποχής μας. Αυτή είναι μία από τις βασικές παραδοχές, στις οποίες στηρίζεται το βιβλίο της Αιμιλίας Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε; Ιστορική κουλτούρα, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση*. Στη μελέτη αυτή η Σαλβάνου γεφυρώνει τρεις διαφορετικές περιοχές που, παρά τη σύνδεσή τους, προσεγγίζονται ξεχωριστά, και καταδεικνύει τους σύνθετους τρόπους με τους οποίους μνήμη, δημόσια ιστορία και ιστορική εκπαίδευση διαπλέκονται και συνδιαμορφώνουν την ιστορική κουλτούρα.

Στην πρώτη της μονογραφία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως Ιστορία και πρακτική*, η Σαλβάνου επικεντρώθηκε στην ιστορικοποίηση της προσφυγικής μνήμης και στον τρόπο με τον οποίο η ενσωμάτωση της εμπειρίας των προσφύγων στο εθνικό αφήγημα σηματοδότησε και την ενσωμάτωση των